

"להשוות פרשת מעשה בראשית עם המחקרים הניסיוניים"

הרב בני להמן (שיעור מס' 62)

לנבוכי הדור

פרק נו

מעצור בענין התרחבות הדעות מצד התורה אחרי הבירור הגמור של עומק ההבנה בתורה ודרכיה, לא נמצא כלל. כל דרכי הבקורת לא יוכלו להניא שום כח מכחותיה של תורה, ושום חכמה מדעית לא תוכל להצר צעדיה. ובאמת, **אין אנו אחראים אפילו להשוות פרשת מעשה בראשית עם המחקרים הניסיוניים. כי אפילו אם נאמר שהנבואה לקחה ללימודיה את חזיון היצירה כפי המפורסם אז להיות ליסוד לציור הכללי של יחש הבורא לבריאה, כדי שיכיר האדם את קונו ועל פיו מיוסד יום השבת כפי אותו הציור שהיה אז – שודאי גם איכות הציורים המוסכמים המה גם כן יש להם ערך בסדרי הבריאה ודרכי ההתפתחות האנושית שמהחכמה הכללית האלהית נערכו לפי מדותיהם וחילופי זמניהם – אין בכך שום הפסד.** וקל וחומר שהננו רואים שיש יכולת לפרנס את כל דבריה של תורה גם על פי עומק המסקנה של הדרישות האחרונות:

פרק ז

שאין מעשה בראשית שבתורה כולו כפשוטו, כי אם יש בו גם עומק משל כבר כתב הרמב"ם¹. על כל פנים אין זה מעקרי תורה. הוא ז"ל אמר שאם היה לו מופת על הקדמות היה מפרש כתובי החידוש כאותו צד שפירש כתובי ההגשמה. אמנם במקום אחר² אמר שאין בריחיתנו מהקדמות רק מפני תואר הפסוקים, כי אם מפני סתירת יסוד התורה שבה. שהרי אין עם הקדמות נס ושינוי מנהג, אם כן העמוד שיסודי הדת נשענים עליו היה בטל חלילה. **והנה מובן היטב שדרכי הדרישות החדשות שטוענות רק בהתפתחות אין בהן ביטול כלל ליסודי התורה, ואף לא לתואר הכתובים של מעשי בראשית.** אם יאמר הטוען שכיון שנתפתח למשל חומר הכדור במשך רבבות שנים, אם כן אינו רואה כאן יד ד'. ועוד יטעון: האורך הזה למה, ולמה לא יצאה הבריאה ברגע אחד אל הפועל. **על זה נשיב לו בטעם ודעת, שדרכי ההתפתחות וההליכה של הדרגה בסדר המציאות לא הרחיקו אותנו מעולם מדעת את האלהים, כי אם קרבונו אליו באהבה ורוממות נפש.** שהרי אנו רואים דרכי הסיבות והמסובבים לעינינו מעשים בכל יום, ומכל מקום כיון שאנו רואים שעושים מעשיהם בסדר נפלא, בחכמה רבה וחסד ורחמים גדולים, אנו מכירים את הפועל המחיה את הכל שהוא אלהים חיים, שלו עצה ותושיה, חסד ורחמים. מה בין התפתחות כדורי הכוכבים והעולמות לפי גדלם ברבבות שנים³, להתפתחות העובר במעי אמו במשך ירחים, ובכל זאת אנו מכירים כי "נפלאים מעשיך ונפשי יודעת מאד... אשר עשיתי בסתר רקמתי בתחתיות ארץ, גלמי ראו עיניך ועל ספרך כולם יכתבו". ומכל שכן אם נמנה סדרי ההתפתחות שעלו בהם החלקים האורגניים מעת היותם ליסודות פשוטים עד בואם למצב אדם שלם חי ומשכיל, גם צדיק וישר ורב כח ועז. הנה התקופה גדולה והדרכים הולכים לאטם, והן הן שיעידו לנו על כח ה', בבואם לכלל תכלית נכונה.

והנה זה פשוט אצל כל יודעי תורה כי לא נתבארו מעשי בראשית בתורה כי אם מעט מזעיר. ואמרו ז"ל במדרש רבה⁴. "להגיד כח מעשי בראשית לבשר ודם אי אפשר, לפיכך סתם הכתוב "בראשית ברא אלהים"⁵. ויסוד הדבר, שלא דברה תורה כי אם במה שנוגע לכדור ארצינו, וגם זה רק לפי התוכן שיובן הצד המוסרי⁵ שנוגע להישרת דרכי האדם בהליכותיו החיצוניות ורגשותיו הפנימיים יפה יפה.

כשנעמוד על סדר הבריאה של הכדור הארצי שלנו ממקום שהתחילה התורה לספר, נמצא שהיה בלא סדר ומרוב הקיטורים והאדים העבים והלחים היה מלא מים וחושך. והצעד הראשון היה שנטהרו קצת האדים עד שהיה קצת אור שולט, אבל לא היה בהיר כל כך האויר עד שיהיה אפשר לראות ממנו גוף המאורות. אם כן רק האור נברא, לגבי כדורינו, עצם המאורות אינם נחשבים לברואים מצדו, שאלו היה אדם עומד עליו לא היה מכיר כלל שישנם מאורות במציאות.

¹ מורה נבוכים, חלק ב, פרק כט.

² שם, פרק כה.

³ לעיל פרק ד, אגרות הראיה א, אגרת צא עמ' קה-קו, אורות הקודש ב עמ' תקמו.

⁴ לא מצאנו במדרש רבה. לשון דומה מופיעה בבתי מדרשות לרב ורטטיימו חלק א – מדרש שני הכתובים פרק א "להגיד כח מעשה בראשית לבריית ולהודיעם אי אפשר אלא שסתם הכתוב". אמנם, מופיעה לשון הרב ברמב"ם מורה נבוכים בפתיחה, ובפרוש הרמב"ם על התורה, בראשית, א, א (במורה נבוכים ציין הרב אבן שמואל לתנחומא ישן בראשית, א ס' יא).

⁵ ע' אגרות הראיה א, אגרות: צא, קלד; עין איה שבת, ב, פרק חמישי מדר.

אמנם בְּרִיקָה וְעֵרֶב היה על כל פנים מסיבוב הכדור. ואחר זה בא האויר לציור הראוי להקרא בשם רקיע, אף על פי שהלחות היתה רבה מאד למעלה מחוג האויר המורגש בראיה אילו היה אדם עומד אז עליו. ואחר כך התכנסות מימי הארץ למקום אחד והתפתחות הכח של הצמיחה. ואחר כך זיכוכ האויר עד למדה זו של ראיית המאורות יפה באופן הראוי גם כן להתפתחות שכלית לאדם לחקור על סיבוביהם. ורק אז נעשה האויר מוכשר לנפש חיה ונבראו בעלי חיים המעופפים שפורחים במקום שהאויר דק, ודגים שאינם צריכים לטהרת האויר כל כך. ואחר כך שנטהר האויר ביותר, ראוי היה ליצירת בעלי חיים הולכים על הארץ והאדם.

והנה אין כתוב בתורה 'ויעש אלקים ביום הראשון', 'ויעש אלקים ביום השני' וכו', כי אם נסדרו המעשים בסדר נכון והדרגי, ועל כל חלוקה הזכיר 'ויהי ערב ויהי בקר יום אחד', 'יום שני' וכו', שהוא אחת לנו אם נפרש שהיה המעשה ההוא מכוון ביום תמים של כ"ד שעות, או שסתמה התורה כמה עלה זמן לכל שכלול. כי אם ההבנה הראויה להצטייר היא, שנערך הכל על פי סדר וכונה והכנה נאותה לתכלית החכמה והצדק האלהי, שבפועל יפעלו הרשמים על השלימות האנושית בהיות יום השביעי קודש לזכרון מעשי בראשית. על כן מובנות הנה שש החלוקות הכוללות כערך ששת ימים ממש. גם אין כל מניעה בזה לא מצד הכתובים, ולא מצד חובת קדושת השבת שמכוונת כפי הציור הפנימי של האדם.

ואפילו אם נפרש עוד יותר על פי משל את הסידור של בריאת האדם, שימתו בגן עדן, קריאת השמות, בנין הצלע, אין דבר מתנגד ליסודי התורה. אם הכונה היא שאחרי שבא האדם קרוב למעלת ההכרה האנושית, ורגשותיו התחילו להתפתח באופן נאות אל הטוב והצדק וגם כן אל הנעם והיופי, מצא את הארץ גן עדן לפניו, ומטבעו ורגשו הפנימי הכיר יחש בינו לבין קונו, והסכימה דעתו על פי הכרתו הפנימית – שהתגברה גם כן ברב תוקף כפי חוזק הנפש הטבעית של האדם – שלא הוטמאה בחשבונות רבים – שראוי לדבק בהדרכה הטבעית ולא לעורר יותר מדאי את תשוקותיו. ובמה שכפי טהרת נפשו הטבעית היתה דרך השגת הדרכה מוסרית קרובה להיות מושגת כפי תכונתה השכלית גם כן בכל עז הכח המדמה, שבהשתלמות שניהם יחד תמצא הנבואה השלמה, על כן, תיכף בהתנער היחש שבינו לבין יוצרו המדריכו בדרך טובים, זה היה דבר ד' שנגלה לו (בפועל) "מכל עץ הגן אכל תאכל", רק מעץ אחד, "עץ הדעת טוב ורע (לא תאכל ממנו)"; שהכיר בו, בהכרה טבעית, כח להגדיל סערת תשוקותיו, לצאת ממנוחתו הטבעית, ומזה תבא המכשלה שלא להאמין במנוחה המורה הדרך הישרה, כי אם לבחון את הרע אולי אינו רע, ולסור מן הרע רק אחרי היוודעו בידיעה והרגשה שהוא רע, ומזה תבאנה כל העלילות ההסתוריות שהנה הדריכו את האדם על ידי מה שהרגיש את הרע בכל עומק מרירותו. אבל כמה רעות יסבול מזה באין חקר, מה שלא היה צריך לזה במצב המנוחה הטבעית, בה היה ראוי לדעת רק את הטוב.

והנה התחיל האדם להרגיש צורך יחש בינו לבין קונו, באורח ישר מאד בשמירת טהרת טבעו, ועוד לא קנה מושג חיי משפחה, ולא יחש נכון עם שאר הבעלי חיים. אחר כך התפתחה השגתו להבין יחש שאר בעלי חיים, "וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה הוא שמו", והכיר יתרונו עליהם. אז התחיל להרגיש צורך בחיי המשפחה – "ולאדם לא מצא עזר כנגדו". בהיותו שקוע בשרעפיו, נפלה עליו תרדמה, ובמחזה ראה כי האשה אשר עמדו מצלעותיו לְקַחָהּ⁷. יסוד חיי המשפחה הוא להכיר שרק על ידי שניהם ישתלם הבנין, ולא להיות רק ל"עזר" לבד – לתועלת היחיד; כי אם להשלמתם שניהם – "כנגדו". וזה השיג באופן רשמי על ידי פעולת המחזה שבתרדמה. מאז התחיל אותו היחיד להכיר ערך חיי המשפחה בטהרתה.

אמנם המצב הטבעי והריעות עם בעלי חיים הביאם להבין שיחם ושיגם, וגם בעלי חיים, בפרט הערומים שבהם, הבינו גם כן חלק רשום מהלך נפש האדם. על כן הנחש⁸ בחפצו להזיק, התחיל כטבעו לעורר רגשי תאוה בלב האשה אל פרי העץ הידוע, ופרץ חומת המנוחה, ונתגבר בתחילה כח התשוקה על חפץ המנוחה הטבעית, ומזה נולדו כל סכסוכי החיים. במצב המנוחה אין צורך לעמל ולא להערות של מכאובים לחזק המוסריות, כי האמת והצדק ודעת אלהים הם מושגים מבוררים פשוטים וקרובים למי שלא פרץ חומת הטהרה של המנוחה הטבעית בנפשו, ולא היה צורך לא לחלאים ולא

⁶ ע"ע אורות הקודש ח"ב תצג.

⁷ ע"ע שמונה קבצים, קובץ א תקצד.

⁸ בכתב היד נוספה ההערה הבאה בצד העמוד: "ואין קפידא אם נצייר הנחש כולו ציורי, וכן עץ הדעת על התגלות הנטיה לצאת ממצב המנוחה והתמימות העדינה".

למיתה. ואולי היה הגוף הולך ומשמש את הנפש עד זמן שתשלים את חוקה, והיה מניחה אחר כך בשמחה וטוב לב; או מצב המנוחה וטהרת החיים הטבעיים הרוחניים והגשמיים היה גורר אחריו העדר הצורך כלל בשום פירוד של הרוח מעם הגוף. המקום ודאי לא יהיה צר לבני אדם, כי ברב ההשתלמות ההדרגית יתגלו עוד בנקל דרכים להתיישב בכוכבים רבים ועולמות אין מספר⁹. אהבת הבנים היתה באה מטעם השכל וההכרה של הצדק והיושר הטבעי, ולא היה צריך לסעדה על ידי חבלי הלידה, כטבע כל דבר שיהיה יקר על ידי הכבידות שיש בהשגתו. אמנם בהפרע מצב המנוחה, התחילו הכוחות להתפרץ מגבולם, לשאוף כפי התשוקה של ציור ההנאה ולא כפי המנוחה הטבעית. אז הכירו כי ערומים הם, והתחילו להרגיש הנוחם בכל מכאוביו. והרגש החזק וכח השכל הטבעי שהיה עודנו איתן עם כח המדמה שלא נטשטש עדיין היה מעמד הנבואה מוכן מיד, ואם ברגשם הטבעי עשו להם חגורות, התחבאו מפני קול אלהים. אז התחיל מצב הריחוק של הבעלי חיים מן האדם, כי נתרחק מהם הרבה ביציאתו ממנוחת הטבע שהמה עדיין נתונים בה, והוכרה השינאה במין הנחש ביותר, לרעתם ולרעת הבעלי חיים, כי בהיות האדם קרוב להם היה מוכן לרוממם. ומצב האשה הוכרח להשתנות לתת גדר לתגבורת הפרעת המנוחה על ידי תשוקת החמדה של השעה, ועול החיים הוכרח להיות כבד מאד, ועמו המיתה המוכרחת גם היא, לשום על כל פנים קץ להמצב הבלתי טבעי. ומהשתלמותם בדעת והכרה, יד ד' היתה זאת לעשות להם כתנות עור, שבזה הותחל השבר להתרפא. אך בדרך רפואה ארוכה מאד, מסובלת ממכאובים רבים וקשים.

והנה מעבר זה עבר אחד מכל החיים שהשתלם באופן ראוי לשם אדם. ועל ידי אלו הסיבות הנפשיות נעשה פרץ גדול בינו לבין החיים. וזהו היחיד הוא האדם ההיסטורי, שמכאן ואילך תספר התורה תולדותיו בדיוק נמרץ.

אם כן אין בכל דרך הדרישה החדשה אפילו לפי דעת דרווין, אף על פי שהיא רק השערה, סתירה לפינות התורה; שיסודה רק שנכיר שכל הסיבובים הגדולים מאחר שהם ערוכים בחכמה ופונים לחסד ולרחמים, עשויים הם בחכמה ודעת, ונובעים ממקור החיים והשלמות והחכמה האלהית, או קרא "הענין האלהי" או "טבע האלהות", (ש) הוא שמחייב ההדרגה כולה. אבל אי אפשר כלל שיחסר איזה דבר שצריך להשתלמות היותר שלמה, היא השתלמות רוח האדם והכרתו השלמה, עד שישוב למנוחתו הטבעית וגן עדנו, אך באופן עוד יותר שלם, עדן שלא ראתה עין כל בריה. והוכן הכל מראש – כח הנפש והכשרה לנבואה, אפשרות לניסים לשעתם ובכל עת – כפי הצורך של השלמת הרוח האנושי וכל ארחות חיו. ואך מקצר דעת יחשבו נבוכי דורינו כי שיטת ההתפתחות על דרך קאנט, לאפלאס ודרווין ועוד מחכמי הזמן, תביא עמה הריסת התורה. חלילה וחלילה! תורתנו הקדושה כולה עם כל מסורותיה ההסתוריות וקבלתה הנאמנה לא תנווד אף נדנוד קל מפני כל בקורת. ואם ההכרה ההגיונית תביא לאמת אותן ההשערות, ומכל שכן אם מופתים מכריחים יולדו להם, יהיו רק עוזרים לבאר ארחות סיפור מעשה בראשית שבתורה כפי המוסכם אל השכל. אבל האמת ההסתורית ודעת האלהים ועמה חובת השמירה של כל התורה כולה לא תתחייב להשתנות אפילו שינוי קל מחמת רושם של הידיעות והדרישות החדשות. אבל עוד ירחיבו את הלב, ויגדילו את מושגי דעת האלהים ואהבתו ויראתו והחשק ללכת בדרכי הטוב והצדק שהם דרכי ד' ביתרון רב¹⁰.

כללן של דברים, אף על פי שעוד אין שיטת הפילוסופים והחוקרים האחרונים דבר של הכרח, אבל כיון שהדור נוטה להשערותיהם שנראות ישרות לפי תולדות איזה דרישות ומופתים קרובים, כבר הספיקו להרס את אמונת התורה מלב צעירים נכשלים ובאים בימים הדומים להם ברפיון כח הבינה וההכרה הישרה. על כן עלינו החובה לבאר שאם יהיו גם כן כל אלה החקירות מאומתות, אינן נוגעות מאומה ליסודות התורה וסעיפיה, כי אם הם מעירים לפרש פרשת מעשה בראשית הסתומה, שכבר אמרו חז"ל¹¹: "להגיד כח מעשה בראשית לבשר ודם אי אפשר, לפיכך סתם הכתוב "בראשית ברא אלהים". וכבר ביארו המקובלים ביחוד וסמכו גם כן על דברי מדרש¹¹ שהיה הקב"ה בונה עולמות ומחריבן, שעברו כמה תקופות על הבריאה עד שבאה לזה המצב. אבל היסוד העקרי הוא רק להשכיל, כי הצדק והיושר הניתנים ביד האדם בבחירתו, נמצאים בכלל כוחות המציאות ככל הדרכים הצריכים להשלמתה. ודרכי ההשלמה של הצדק האנושי הם כערך תכלית עליונה להמציאות שהולכת ונבנית על פי כל סדרי החיים והליכות ההיסטוריא הכוללת, ושל ישראל ביחוד.

⁹ ע"ע קבצים מכת"י קדשו ח"ב עמ' יז סי' יא.

¹⁰ ע"ע אורות הקודש ח"ב עמ' תקמדתקמח.

¹¹ מדרש רבה, בראשית, פרשה ג, ז; פרשה ט, ב; קהלת, פרשה ג, יד. ילקוט שמעוני קהלת, פרק ג, רמז תקסח.

שמונה קבצים קובץ א

תקצד. להשוות סיפור מעשה בראשית עם החקירות האחרונות הוא דבר נכבד. אין מעצור לפרש פרשת אלה תולדות השמים והארץ, שהיא מקפלת בקרבה עולמים של שנות מליונים, עד שבא אדם לידי קצת הכרה שהוא נבדל כבר מכל בעה"ת, וע"י איזה חזיון נדמה לו שצריך הוא לקבע חיי משפחה בקביעות ואצילות רוח, ע"י יחוד אשה שתתקשר אליו יותר מאביו ואמו, בעלי המשפחה הטבעיים. התרדמה תוכל להיות חזיונית, וגם היא תקפל איזה תקופה, עד בישול הרעיון של עצם מעצמי ובשר מבשרי. והודיע הכתוב שקדושת המשפחה קדם להבושה הנימוסית בזמן, וכן במעלה, שאחר ההתעוררות מהתרדמה הוחלט דבר זאת הפעם, ומ"מ היו שניהם ערומים ולא יתבוששו. ולמדנו, שלא רק עבירה נמוסית היא פרצת העריות, שפורצים בה כשאין רואה, ועין נואף שמרה נשף, אלא דבר עמוק מוטבע בשורש נשמתו של אדם, שחוטאו חומס נפשו, והפורש מהם נקרא קדוש בעצם.

אגרות הראי"ה צא

ב"ה, עה"ק יפו ת"ו, יוד סיון תרס"ה.

שלו וברכה לידידי אהובי חתן תורה ממולא בדעה ויראת ד' טהורה מר משה זיידל שליט"א.

הגיעני מכתבך הנעים, ואם הי' הזמן מספיק הי' ראוי להאריך הרבה, לבאר שורש דבר בכל ההערות שהעירות, והדברים היקרים המסתעפים מהן בשאלות חכמת האמונה, שכל הכשלוניות באים רק מפני שאין דורש ומבקש, וכ"א פותר לו את שאלותיו היותר גדולות ע"פ ידיעה כהה, ע"כ יצא משפט מעוקל, ועלינו החובה לברר אמרי אמת בתורת אמת.

... וע"ד מנין שנות היצירה ביחש להחשבוניות הגיאולוגיים בזמנינו. כך היא הלכה רווחת, שהיו כבר תקופות רבות קודם למנין תקופתנו הוא מפורסם בכל המקובלים הקדמונים, ובמד"ר "שהי' בונה עולמות ומחריבן", ובזוהר פ' ויקרא שהיו כמה מיני אנשים חוץ מאדם שנאמר בתורה; אלא ששם צריך להשכיל יפה את המליצות העמוקות, הצריכות ביאור רחב מאד מאד. א"כ אותן החפירות מורות לנו, שנמצאו תקופות של ברואים, ואנשים בכללם, אבל שלא היה ביניהם חורבן כללי, ויצירה חדשה, ע"ז אין מופת מוכיח, כ"א השערות פורחות באויר, שאין לחוש להן כלל. אבל באמת אין אנו נזקקים לכל זה, שאפילו אם הי' מתברר לנו שהי' סדר היצירה בדרך התפתחות המינים ג"כ אין שום סתירה, שאנו מונים כפי הפשטות של פסוקי תורה, שנוגע לנו הרבה יותר מכל הידיעות הקדומות, שאין להן עמנו ערך מרובה. והתורה ודאי סתמה במעשה בראשית, ודברה ברמיזות ומשלים, שהרי הכל יודעים שמעשה בראשית הם מכלל סתרי תורה, ואם היו כל הדברים רק פשוטם איזה סתר יש כאן, וכבר אמרו במדרש "להגיד כח מעשה בראשית לבו"ד א"א, לפיכך סתם הכתוב בראשית ברא אלקים". והעיקר היא הידיעה העולה מכל הענין לדעת ד', וחיי המוסר האמיתי, והקב"ה נותן במשקל אפילו הרוח שחל על הנביאים, הוא צמצם שדוקא כשיכנסו הדברים הגדולים שבאלה הענינים באלה הציורים יוכלו בני"א לשאוב מהם, עם כל השתדלותם, את כל היותר מועיל ונשגב להם, ואור יקרות וקפאון, שהם סתרי תורה, שבעוה"ז הם יקרים ויהיו קפויים לע"ל, רק הוא יגלה לנו פרטי הדברים. אבל עכ"פ אין שום סתירה לשום דבר מן התורה מכל דעה מחקרית שבעולם כלל, אלא שאין אנחנו צריכים לקבל השערות לודאיות, אפילו יהיו מוסכמות הרבה, כי הן כציץ נובל, שעוד מעט יתפתחו יותר כלי הדרשה, ותהיינה כל ההשערות החדשות ללעג ולקלס, וכל החכמות הנעלות שבימינו לקטנות המוח, ודבר אלקינו יקום לעולם. "כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה, והסדי מאתך לא ימוש ברית שלומי לא תמוט אמר מרחמך ד'". כי יסוד הכל הוא מה שאנחנו מלמדים בעולם, שהכל פועל ד', האמצעיים, רבים או מועטים, לרבי רבבות, הם הכל מעשי ד', שלא חיסר מעולמו כלום, ושאין קץ לגבורתו ועז חכמתו ותפארתו ב"ה וב"ש לעדי עד. ופעמים שאנחנו מזכירים את האמצעיים ג"כ בשם, להרחיב את הדעת, ולפעמים אנו אומרים בדרך דילוג "ויצר ד' יועש ד' כמו שאנו אומרים "אז יבנה שלמה", ואין אומרים ששלמה צוה לשרים והשרים להנמוכים מהם, והם להאדריכלים והאדריכלים לאומנים והאומנים לעושי המלאכה הפשוטים, מפני שהוא דרך ידוע, וגם איננו עקרי. כן כל מה שיחקר בהרבה רבבות שנים בהגדלת הדרכים והאמצעיים, עוהם מוסיפים לנו דעה והשכל בגאון ד', המה ברב הפעמים מקוצרים, ותוכן הדבר שיש משקל מיוחד לכל רעיון מחשבה לזמן לידתו ופעולתו, באין שום מקרה והזדמנות בלתי-מכוונת כלל. למשל אנחנו יכולים להבין, אם הי' נודע דבר תנועת הארץ לפני כמה אלפים שנה למפרע בהמון הי' המין האנושי מתירא לעמוד על רגליו, פן יפול מכח התנועה, וק"ו שהי' מתירא לבנות בנינים רמים, וזה הי' מביאו לרפיון-לב למניעת-פיתוח שאין לשער, והחשבונו של כח המושך לא הי' יכול להבטיחו, אחרי ראותו בעיניו שכל דבר העומד על דבר מתנעע איננו בטוח מנפילה. רק אחרי בגרות של הרגל יפה היה מקום לצאת ההכרה של תנועת הארץ, שלא תקבל האנושיות מזה אך טוב.

והי' זה שלו וברכה, כנפשך היקרה ונפש ידידך עז דור"ש והצלחתך מלוני"ת,

הק' אברהם יצחק ה"ק הנ"ל